



Демократиялық институттар мен адам құқықтары жөніндегі бюро

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ «САЙЛАУ  
ТУРАЛЫ» ЗАҢЫНА ӨЗГЕРІСТЕР ЕНГІЗУ ТУРАЛЫ  
ЗАҢ ЖОБАСЫН АЛ ДЫН АЛА БАҒАЛАУ**

**ШОЛУДЫ ДИАҚБ ЕҚЫҰ ДАЙЫНДАҒАН**



Варшава  
2003 жылдың 18 қыркүйегі



# МАЗМҰНЫ

<b>I.</b>	<b>КІРІСПЕ.....</b>	<b>1</b>
<b>II.</b>	<b>ЖАЛПЫ ШОЛУ.....</b>	<b>2</b>
<b>III.</b>	<b>САЙЛАУ ТУРАЛЫ ЗАҢ ЖОБАСЫН ҚАРАСТЫРУ .....</b>	<b>4</b>
A.	ҮМІТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ.....	4.
	4-бап: үміткерлердің құқықтарын шектеулер.....	5
2.	54-бап: үміткерлердің құқықтарын шектеулер.....	6
3.	58-бап: тәуелсіз үміткерлердің құқықтарын шектеулер.....	7
4.	59-бап: үміткерлердің құқықтарын шектеулер.....	8
5.	96-бап: қайта сайлау кезіндегі шектеулер.....	9
6.	97-1-бап: үміткерлердің құқықтарын шектеу. Сайлаушылардың өз еркін білдіруінің күшін жою.....	9
7.	Үміткерлерді тіркеу туралы шешімнің күшін жою.....	10
B.	САЙЛАУ КОМИССИЯЛАРЫ .....	11
C.	САЙЛАУДЫ ӨТКІЗУДІҢ ЕРЕЖЕЛЕРІ .....	15
1.	Сайлаушылардың тізімдері.....	15
2.	Сайлау алдындағы үгіт.....	15
3.	Сайлауды қаржыландыру.....	17
4.	Дауыс беру тәртібі.....	18
5.	Дауыс беру қорытындыларын айқындау.....	19
D.	ЖАРИЯЛЫЛЫҚ.....	22
E.	Құқықтық қорғау.....	23
<b>IV.</b>	<b>ҚОРЫТЫНДЫ .....</b>	<b>25</b>

# ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ «САЙЛАУ ТУРАЛЫ» ЗАҢЫНА ӨЗГЕРІСТЕР ЕНГІЗУ ТУРАЛЫ ЗАҢ ЖОБАСЫН АЛДЫН АЛА БАҒАЛАУ

2003 жылдың 18 қыркүйегі

## I. КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасының «Сайлау туралы»<sup>1</sup> заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заң жобасының осы бағалауын Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық альянсы жанындағы Демократиялық институттар мен адам құқықтары жөніндегі бюро (ЕҚЫҰ ДИАҚБ) дайындап отыр. Осы бағалау Варшавадағы Қазақстан елшілігінің ДИАҚБ-на берген метінінің аудармасының негізінде дайындалған. Аударылған метіндер негізінде жүргізілген сараптаманың сапасына тәржімелеу сапасы да әсер етуі мүмкін.

ЕҚЫҰ ДИАҚБ Қазақстанда<sup>2</sup> сайлау өткізуді қозғайтын заңдардың төрлі салаларына үз ескерпелерін бұған дейін де асынып келді. Бұрын ұсынылған ескерпелер мен кепілдемелер бұрынғыша үзекті болып қала береді және тек Сайлау туралы заң жобасына ғана ескерпелерді қамтитын қазіргі бағалауды қосымша ретінде қарастырған жөн. Бағалау құмектесу қазақстандық мемлекеттік органдарға олардың мөлiмдеген мақсатына жетуiне – демократиялық сайлау үшiн ЕҚЫҰ алдындағы мiндеттемелерге және басқа да халықаралық стандарттарға сай боларлықтай сенiмдi құқықтық базаны жасауына көмек құрсетуге арналған.

Варшавада тамыздың 25-нен 28-не дейiн Қазақстанның Орталық сайлау комиссиясының (ОСК) делегациясы сапармен болды және сапар барысында

<sup>1</sup> Осы бағалаудың мәтiндiк мәнiнде қолданыстағы заң мен оған бекiтiлуде жатқан өзгерiстер бiрге Сайлау туралы заң деп аталады. Заң: (1) Президенттi, Парламент Мәжiлiсi мен мәслихаттардың депутаттарын, сондай-ақ жергiлiктi өзiн өзi басқару органдарының мүшелерiн тiкелей сайлауды; (2) маслихаттар депутаттарының Парламент Сенатының депутаттарын жанама сайлауын реттейдi.

<sup>2</sup> Қараңыз. «Сұраныстарды бағалау жөнiндегi миссияның қорытындылары мен кепiлдемелерi», Қазақстан (1999 жылдың 21-тамызы); «Қазақстан Республикасындағы парламент сайлауы туралы қорытынды есеп» 1999 жылдың 10 және 24-қазаны (2000 жылдың 20-қаңтары); «Қазақстан Республикасындағы сайлаудың рәсiмiмен байланысты дауларды шешу тетiгiн реттейтiн құқықтық базаны шолу» (2000 жылдың 29-ақпаны), «Қазақстан Республикасындағы парламент сайлауына байланысты сайлау туралы заңнаманы шолу» (2001 жылдың 18-қаңтары); «Қазақстан Республикасындағы сайлау рәсiмiне, сайлауға байланысты бiлдiрiлетiн қарсы пiкiрлерге және айыптық санкцияларға қатысты дауларға байланысты сайлау туралы заңнаманы шолу» (2001 жылдың 26-сәуiрi); «Қазақстан Республикасындағы сайлауды бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жариялауды реттейтiн заңнамалық базаны шолу» (2001 жылдың 15-қыркүйегi); «Президенттiң Қазақстан Республикасындағы Жергiлiктi өзiн өзi басқару жетекшiлерiн сынақ ретiнде сайлау туралы Жарғысын шолу» (2001 жылдың 15-қыркүйегi); «Қазақстан Республикасының 15-шiлдeде» (2002 жылдың 23-шiлдесiнде) қабылдаған «Саяси партиялар туралы» заңын шолу, «Салыстырылмалы зерттеулер: сайлаушылар пiкiрiн сұрастыру нәтижелерiн жариялауды шектейтiн нормативтiк-құқықтық актiлер» (2003 жылдың ақпаны)

өзгерістер енгізу жобасын алдын ала талқылаулар өткізілген болатын. Осы кездесуде сайлау туралы заңнаманы одан әрі жетілдірудің тәсілдері туралы тап пікірлермен алмасу мүмкіндігі туды. Талқылаулардың барысында ДИАҚБ қозғаған мәселелердің кейбіреулері Сайлау туралы заңға өзгерістерді енгізу туралы заң жобасында бейнеленген. Бірақ маңызды мәселелердің бірқатары бұрынғыша шешілмей отыр.

ДИАҚБ сарапшылары Сайлау туралы заңға өзгерістер енгізу туралы заң жобасын реформалау туралы пікір алысу аясын кеңейту және оған Парламент мүшелерін, саяси партиялар мен азаматтық қоғамды енгізу үшін қыркүйектің соңында Қазақстанға баруды жоспарлап отыр. ДИАҚБ мемлекеттік органдарға Сайлау туралы заң жобасын ЕҚЫҰ алдындағы міндеттемелеріне және демократиялық сайлаудың басқа халықаралық стандарттарына мейлінше қаталдау сәйкестендіру жөніндегі қызметіне құмектесу бойынша жұмысын жалғастыратын болады.

Бағалауда Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы еуропалық конвенция, және, сонымен қатар Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакті (АСҚХП) бірнеше жолы еске алынатынын атап кету керек. Бірінші құжаттың, ерине, Қазақстан үшін міндетті құжы жоқ, бірақ заң тұрғысынан ол қабылдауға болатын халықаралық стандарттар үшін бағдар ретінде қызмет ете алады. АСҚХП-не қатысты БҰҰ-ның адам құқықтары жөніндегі комитеті Кеңес Одағының ізбасары ретінде Қазақстан осы құжат бойынша міндеттемелерді көтеруі тиіс деп есептейді. Бірақ Қазақстанды Республикасы АСҚХП әлі бекіткен жоқ.

## II. ЖАЛПЫ ШОЛУ

ДИАҚБ ЕҚЫҰ өзінің қарастырып отырған мәтіннің заң жобасы екенін тағы да бір рет еске түсіргісі келеді. Түпкі бағалау Парламенттің Сайлау туралы заң жобасын қабылдағаннан кейін жасалатын болады. Заң жобасының бірқатар ережелері ақырына дейін анық емес, және ДИАҚБ ЕҚЫҰ миссиясының Қазақстандағы алдағы сапары барысында қосымша анықтау талап етіледі.

ДИАҚБ ЕҚЫҰ ЕҚЫҰ-ның алдыңғы есептерде қамтылған бірқатар кепілдемелердің сайлау туралы заңнама жобасында есерілгенін мойындайды. Бірақ кейбір өзгерістер «мүлдірлікке», неғұрлым плюралистік сайлау комиссияларын құруға, сонымен қатар үміткерлерге анағұрлым жағдайлар жасауға қатысты, айтарлықтай алға басуды білдірсе, заң жобасына, ЕҚЫҰ алдындағы демократиялық сайлау туралы, есіресе бірқатар азаматтық және саяси құқықтарды шектеулерге қатысты міндеттемелерге сай болуы үшін қосымша жетілдірулерді енгізу талап етіледі.

Сайлау туралы заң жобасына сайлау барысының жалпы «мүлдірлігін» күшейтетін өзгерістер ЕҚЫҰ алдындағы демократиялық сайлау туралы міндеттемелерге сай келетін болады, олар төмендегілерді қамтиды:

- плюралистік сайлау комиссияларының құрамын анықтау үшін саяси кеңестердің аясындағы негізгі элементтерді көздейтін тетіктерді жасау;
- Сайлау комиссарларының сайланбалы комиссиялардың барлық мүшелеріне сайлау барысына басшылық жасауға қатысуына айтарлықтай мүмкіндік беретіндей құқықтарын кеңейту;
- мемлекеттік органдардың тарабынан сайлау комиссияларының жұмысына шамадан тыс араласуына тыйым салу;
- уәкілетті емес адамдардың сайлау учаскелерінде қатысып отыруына тыйым салу;
- бақылаушылардың сайлау барысының күллі кезеңдеріне сізсіз енуі және сайлау бойынша тиісті құжаттарды алуы;
- сайлау учаскелеріндегі сайлау комиссияларында және дауыс беру нәтижелерінің дәрыстығын жұртшылықтың тексеруіне арналған аудандарда сайлаудың нәтижелері туралы хаттамаларды жариялау.

Қосымша жетілдірулер төмендегілерді қамтиды:

- сайлау науқан барысында сайлау қатысушыларына арналған бірдей жағдайларды жасау бойынша іс-шаралар;
- сайлаушылардың тізімдерін құрастыру мен делдігін тексерудің рәсімдері;
- сайлау барысына кедергі келтіруі мүмкін қызметтің тыйым салынған тәріптерінің тізбесін кеңейту.

Бұл ретте саяси және азаматтық құқықтармен байланысты шешілмеген проблемаларды қарастырған жөн. Сайлау туралы заң жобасы ЕҚЫҰ алдындағы демократиялық сайлау туралы міндеттемелеріне төмендегідей салалар бойынша қайшы келеді:

- сайлануған құқықты шектеу;
- сіз, пікір айту және бірігу бостандығына құқықтарды шектеу;
- сайланған үміткердің мандатының күшін мерзімінен бұрын жою мүмкіндігі;
- сайлау үшін жауапты лауазымды адамдарды мерзімінен бұрын кері шақыру мүмкіндігі;
- маңызды емес бұзушылықтар орын алатын жағдайда ескертусіз қолданылуы мүмкін болатын мандаттарды тіркеуден бас тарту, тіркеудің күшін жою және мерзімінен бұрын күшін жою сияқты барабар емес санкциялар;
- сайлауларды комиссияларында плюралистік үкілдікке жеткілікті кепілдіктердің жоқ болуы;
- Орталық сайлау комиссиясына сайлау учаскелерін бөліп, құрама кестелер тәріпінде алдын ала толық нәтижелерді жариялау міндеттілігін жүктемеу;
- сайлаушыларға және үміткерлерге сайлаудың нәтижелеріне қатысты дауласуға және олардың күшін жоюды талап етуге мүмкіндік беретін, сонымен қатар Орталық сайлау комиссиясына сайлаудың нәтижелерінің

күшін жоюына мүмкіндік беретін ережелердің жоқ болуы; сонымен қатар

- сайлаумен байланысты дауларды шешудің жіті, тиімді және шапшаң барысына жеткілікті кепілдіктердің жоқ болуы.

Тіменде Сайлау туралы заң жобасының кәорделілермен және осы уақытқа дейін шешілмеген проблемаларымен байланысты кепілдемелер баяндалған; сонымен қатар оларда Сайлау туралы заң жобасындағы маңызды кемшіліктерді жою жолдары қамтылған.

### III. САЙЛАУ ТУРАЛЫ ЗАҢ ЖОБАСЫН ҚАРАСТЫРУ

ЕҚЫҰ ДИАҚБ дайындаған Сайлау туралы заң жобасын шолу бес жалпы санатқа бөлінген, және бұлмдер заң баптарының нұмерлеуімен сәйкес келе бермейді. Осы бес санат: үміткерлердің қықтарын, сайлау комиссияларын, сайлаудың ережелерін, жариялылықты, құқықтық қорғауды<sup>3</sup> қамтиды. Бұл тақырыптық қатынас Сайлау туралы заң жобасының ЕҚЫҰ алдындағы міндеттемелерге және басқа да халықаралық стандарттарға сәй келетінін-келмейтінін бағалауды жеңілдетеді.

#### A. ҮМІТКЕРЛЕРДІҢ ҚЫҚТАРЫ

Адам қықтарының жалпыға бірдей қағидатында ербір азаматтың кемсітушіліксіз негізде және негізделмеген шектеулерсіз: (1) үз елін басқаруға тікелей немесе сайланған еркін сайланған үкілдері арқылы қатысуға; (2) жасырын дауыс беру жолымен немесе ғой, дауыс беру бостандығын қамтамасыз ететін басқа да мәні бірдей тәорлері арқылы жалпыға бірдей және теңдей сайлау қықымен үткізілуі тиісті оқтын-оқтын және бәрмаланбаған сайлауда дауыс беруге және сайлануға; сонымен қатар үз елінде мемлекеттік қызметке теңдей кіруге (3) қықы бар делінеді<sup>4</sup>. Өз кандидатурасын мемлекеттік лауазымға ұсынып, үкілетті үкіметке қатысу мүмкіндігі болуы тиісті азаматтың алдында «есік жабатын» бірқатар ережелері бар болғандықтан

---

<sup>3</sup> Үміткерлердің құқықтары туралы тарауда Сайлау туралы заңның өз кандидатурасын мемлекеттік қызмтші лауазымына ұсыну жолымен өкілетті билік органдарына қатысуға ұмтылатын азаматтарға «есікті ашатын» және «жабатын» ережелері талқыланады; сайлау комиссиялары туралы тарауда сайлау барысын басқару мен өткізу үшін жауап беретін сайлау комиссияларын реттейтін ережелер қарастырылады; сайлау ережелері туралы тарауда бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалануды, дауыс беруді, бюллетеньдерді санауды, қорытындыларды есептеу мен сайлау жеңімпаздарын хабарлауды қоса алғанда сайлау науқандарының барлық салалары қарастырылған; жариялылық туралы тарауда халықтың өз еркін білдіруінің сақталуын, ал сайлау қорытындыларының бұрмаланбауын қамтамасыз ету мақсатында жұртшылықтың дауыс беру нәтижелерінің дұрыстығын тексеруі үшін сайлау барысының ашықтылығын қамтамасыз етуге арналған қолдағы бар тетіктер қарастырылады; құқықтық қорғау туралы тарауда заңдық құқықтар бұзылған жағдайда азаматтардың, үміткерлер мен саяси партиялардың бара-бар өтемге жете алуын қамтамасыз етуге арналған қолдағы бар тетіктер қарастырылады.

<sup>4</sup> Мәселен, Азаматтық және саяси құқықтарды қорғау туралы халықаралық пактінің 25-бабын қараңыз.

Сайлау туралы заң жобасы осы негізгі қағидатқа жауап бермейді. Үміткерлердің қажықтарына осы жол берілмейтін шектеулер Сайлау туралы заң жобасында қамтылатын тәртіппен қарастырылады.

#### 1. 4-бап: үміткерлердің қажықтарын шектеу

Сайлау туралы заң жобасының 4-бабында Қазақстан Республикасының азаматтарының сайлау қажығы көзделген. 4-бапқа өзгерістерге сәйкес осы баптың 4-тармағының 1) және 2) тармақшалары алынып тасталынады. Осы өзгеріспен ЕҚЫҰ ДИАҚБ 4-бапқа қатысты бұрын білдірген ескертпесі бейнеленеді және заңнамалық базаны жетілдірулері бағытында оңды қадам болып табылады.

Осы өзгеріс оңды сипатқа ие екендігіне қарамастан 4-бапқа 4-тармақтың 3) тармақшасын алып тастау жолымен келесі өзгерісті енгізген жөн. 3) тармақша «тіркеу уақытына қарата үтелмеген немесе заңмен белгіленген тәртіппен алынбаған» (sic) сотталуы бар азаматқа енжар сайлау қажығынан бас тартқызады. 3) тармақшаға сәйкес енжар сайлау қажығы қылмыстың сипатына қарамастан кез келген сотталу жағдайында берілмейді. Кез келген қылмыс үшін сотталудың салдарынан сайлау қажығынан айыру мемлекеттік билікті күмәнді түрде жөзеге асыруды білдірді.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 33-бабында осы мәселе бойынша тжөсінік берілген. Конституцияның 33 -бабы мемлекеттің істерін басқаруға қатысуға және мемлекеттік органдарға сайлануға конституциялық қажықты белгілейді. 33-бапта сот жөкімімен *тиісті уақытта бас бостандығынан айыру орындарында ұсталатын* азаматтардың сайлануға қажықтарының жоқ екендігі шын мәнінде көзделген. 33-бапта сонымен қатар азаматтардың «мемлекеттік қызметке кіруге бірдей қажыққа ие», сонымен қатар «қирсетілушілер мемлекеттік қызмет лауазымына үміткердің қоятын талаптарының лауазымдық міндеттіліктерінің тек сипатымен ғана байланысты» екендігі көзделген.

Конституцияның 33-бабымен белгіленген, шарты *тиісті уақытта бас бостандығынан айыру орындарында ұстау* болып табылатын шектеу Сайлау туралы заң жобасының 4-бабының 3) тармағында бөлек баяндалған. 4-баптың 4-тармағының 3) тармақшасы Конституцияның 33-бабымен тікелей танылмаған енжар сайлау қажығын шектеуді белгілейді. Бұл тармақша *кез келген уақытта бас бостандығынан айыру орындарында ұстау* фактісінің негізінде, және тіпті сотталуының бар болуының негізінде, *бас бостандығынан айыру орындарында болмай-ақ*, және қылмыстың ауырлығын ескермей-ақ шектеу жасайды. Енжар сайлау қажығынан осы айыру халықаралық стандарттарға жауап бермейді және бәлкім Конституцияның 33 –бабына да қайшы келеді.

ЕҚЫҰ ДИАҚБ 4-бапқа келесі өзгерістерді енгізуді және ауырлығы шындығында саяси қажықтардан айыруға шамалас боларлық қылмыс жасағаны үшін айыпталған жағдайда ғана сайлану қажығынан айыруды белгілеуді



±сынады<sup>5</sup>. Қ±қығынан айыру уақыттың белгілі бір, сонымен қатар қылмыстың ауырлығына шамалас кезеңінде қолданылуы тиіс және саяси қ±қықтарды қалпына келтіру уақыттың осындай кезеңі үткеннен кейін өздігінен жүргізілуі тиіс<sup>6</sup>. Заң шығарушылардың сонымен қатар Конституцияның 33-бабымен егер адам сот %өкімімен *тиісті уақытта бас бостандығынан айыру орындарында ұсталмаса*, сотталу фактісінің негізінде қандай болмасын шектеулерге р±қсат етілгенін-етілмегенін м±қият ескергені жөн. Сайлаушылардың таңдауын шектейтіндіктен және осы лауазымның сипатына қатысы жоқ біліксіз шектеудің салдарынан үміткерлердің мемлекеттік лауазымға сайлануының қанағаттандырарлық талаптарына м%өмкіндік бере алмайтындығынан үміткерлерге арналған құқықтық тосқауылдарды ерқашан м±қият тексерген жөн.

## 2. 54-бап: үміткерлердің қ±қықтарын шектеулер

54-баптың 1-тармағында Президент болып сайлану үшін азаматтың «қандай болмасын діни ғұрыптың қызметшісі болмауы тиіс екендігі» көзделген. Бұл тармақ діни бостандық қағидатын, ж±мысты еркін таңдау және кемсітушіліксіз қайырылуға қ±қықты б±зады. Ербір адам ж±мысты еркін таңдауына қ±қықты және осы таңдау үз кандидатурасын ±сынуына қ±қығын қабыл алмауға негіз бола алмайды<sup>7</sup>. Сонымен қатар Қазақстан Конституциясының 14-бабы: «ешкім... дінге сенуіне қатысты уаждар бойынша қандай да болмасын кемсітушілікке душар бола алмайды...» деп көздейді. Үміткерлердің «қандай болмасын діни ғұрыптың қызметшілері болуына» (сөз тіркестерінің ағылшын тіліне аудармасындағы берілу қалпы) тыйым салу ЕҚЫҰ алдындағы міндеттемелерге, халықаралық стандарттарға, сонымен қатар ішкі конституциялық заңдарға қайшы келеді. ЕҚЫҰ-на қатысушы мемлекеттер азаматтық, саяси, экономикалық, елеуметтік және мәдени үмірдің барлық салаларында адамның қ±қықтары мен негізгі бостандықтарын мойындау және ж%өзеге асыру үшін діннің немесе дінді т±тыну негізінде адамдарға немесе бірлестіктерге қатысты кемсітушілікті болдырмау және жою бойынша тиімді шаралар қолдануға, сонымен қатар дінге сенетіндер мен дінге сенбейтіндердің

---

<sup>5</sup> ЕҚЫҰ ДИАҚБ 4-бапты – «тек ауыр қылмыстық қылмыстар жасалған жағдайда ғана» тар мағынада қолдануды ұсынған болатын. «Қазақстан Республикасындағы парламенттік сайлауға қатысты сайлау туралы заңнаманы шолу» (2001 жылдың 18-қаңтары), 4-б. Қараңыз. Бұдан басқа Сайлау туралы заңда адам құқықтарының бірінен – сайлау құқығынан айыруды талап ететіндей ауыр болып есептелетін қылмыстар нақты саналып көрсетілуі тиіс.

<sup>6</sup> Осы мәселені «3-тармақшада қамтылған «тіркеу уақытына қарай өтелмеген немесе алынбаған» сөз тіркесімен шешуге болады. 3) тармақшаны бағалау кезінде соттылықты өтеу немесе алып тастау туралы заңның тиісті ережесін ескерген жөн.

<sup>7</sup> Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 23-бабын; Экономикалық, елеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактінің 6-бабын; Еуропалық елеуметтік хартияның 1-бабын; статью 24 Қазақстан Конституциясының 24-бабын қараңыз. Сондай-ақ ЕҚЫҰ 1990 жылғы Копенгаген құжатының 7.5-тармағын («азаматтардың кемсітушіліксіз жеке өздері болып немесе саяси партиялардың немесе ұйымдардың өкілдері ретінде саяси немесе мемлекеттік қызмет орындарына қол жеткізуіне құқығын») қараңыз.

нақты тендігін қамтамасыз етуге міндеттенеді»<sup>8</sup>. **ЕҚЫҰ ДИАҚБ** 54-бапты ЕҚЫҰ алдындағы міндеттемелермен, халықаралық стандарттармен және дін, жұмыс таңдау бостандығын және сайлау құқықтарын кемсітушіліксіз қолдануға құқықты қорғайтын ішкі заңнамамен сәйкестендіру мақсатында оған өзгерту енгізуді **сынады**<sup>9</sup>.

54-баптың 2-тармағы деңгейін Орталық сайлау комиссиясы анықтайтын «үміткердің мемлекеттік тілді еркін игеруін» талап етеді. Осы ережеде өзінің деңгейінің қалай оның анықталатынын үміткердің білуі үшін және сайлаушылар мен бақылаушылардың үміткерге заңмен белгіленген объективті стандарттарға сәйкес қалай қарайтындығын бағалай алуы үшін мемлекеттік тілді игеру деңгейін анықтаудың нақты, еділ және объективті стандарттары қамтылуы тиіс. **ДИАҚБ ЕҚЫҰ** Сайлау туралы заң жобасына тиісті өзгерістер енгізуді **сынады**.

### **3. 58-бап: теуелдісіз үміткерлердің құқықтарын шектеулер**

Президенттікке үміткерлерді сайлау кезінде 58-бап науқандардың қорларын құруды реттейді. 58-бап үміткерлердің науқандарының қорларын 10% орлі көзден құруға рұқсат етеді. Бірақ 2-тармақта құрсетілген көз тек саяси партиялардың ұсынған үміткерлері үшін ғана шектелген. Сайып келгенде, теуелдісіз үміткерлерге саяси партиялардан қаражат алуға тыйым салатындықтан осы бап теуелдісіз үміткерлерді кемсітеді<sup>10</sup>. ЕҚЫҰ 1990 жылғы Копенгаген құжатының көздейді 7.5-тармағы «азаматтардың кемсітушіліксіз жеке өздері болып немесе саяси партиялардың немесе ұйымдардың өкілдері ретінде саяси немесе мемлекеттік қызмет орындарына қол жеткізуіне құқығын» көздейді. Одан ері, саяси партия үзінің үміткерін ұсынбаған сайлауда саяси партияның теуелсіз үміткерді қаражат жағынан қолдауға құқығы бар болуы тиіс. Кішігірім саяси партияның президенттік сайлауға үміткерін ұсынуына жеткілікті мүмкіндіктері бола алмайды. Бірақ оның үміткеріне қаражаттық және басқа да қолдау құрсетуге құқығы болуы тиіс. **ДИАҚБ ЕҚЫҰ** теуелсіз үміткерлердің саяси партиялардан қаражаттық қолдауды ала алатындай болуы үшін «өздерін ұсынған партияның» шектеу сипаты бар тұжырымдаманы қайта қарастыруды **сынады**. Бірақ осы бапта саяси партиялардан жарналардың

---

<sup>8</sup> ЕҚЫҰ 1989 жылғы Вена құжатының 16.1-тармағы. Сондай-ақ ЕҚЫҰ 1990 жылғы Копенгаген құжатының 9.4.-тармағын қараңыз

<sup>9</sup> ЕҚЫҰ Хельсинки құжатының 1-тармағын, VII қағидатын; ЕҚЫҰ 1989 жылғы Вена құжатының 13.7 және 16.1 тармақтарын; ЕҚЫҰ 1990 жылғы Копенгаген құжатының 5.9 және 7.3 тармақтарын; ЕҚЫҰ 1994 жылғы Будапешт құжатының 7-тармағын; ЕҚЫҰ 1999 жылғы Ыстамбұл құжатының 2-тармағын; Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 2 және 21-баптарын; Азаматтық және саяси құқықтарды қорғау туралы халықаралық пактінің 2 және 26 баптарын; Адам құқықтарын және негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропа конвенциясының 14-бабын; Қазақстан Конституциясының 24-бабын қараңыз.

<sup>10</sup> 92-баптың 2-тармағы мен 106-баптың 2-тармағы сондай ережелерді қамтиды және олар тиісінше өзгертілуі тиіс. Бұл мәселе 58, 92 және 106-баптардың 3-бабындағы «ұйымның» және «бірлестіктің» сөздері саяси партияларды қамтымайды деген болжаудан туындаған.

жалпы сомасын сөз болып отырған тармақта қирсетілген сомадан асыруға болмайтынын жіті көрсеткен жөн.

#### 4. 59-бап: үміткерлердің қықықтарын шектеулер

59-баптың 2-тармағы «жеке қаражатынан Орталық сайлау комиссиясының шотына заңнамамен белгіленген ең аз жалақының ж%оз еселік мұлшерінде сайлау жарнасын сала алатын» адамдарды Президенттікке үміткерлер ретінде тіркеуге шектеулер қояды (sic).

2-тармақ жарна тілеуге жеткілікті жеке қаражаты жоқ үміткерлерді шығарып тастайтындықтан елеуметтік немесе м%оліктік мәртебе негізінде кемсітушілікті қамтиды. Жарна тілеу кезінде саяси партиялардың немесе жеке азаматтардың қолдауына үміт арту м%омкіндігінен айыратындықтан бұл тармақтың кемсітушілік сипатына ие екендігі айдан анық. Бұл заңда айқын айтылмайды, бірақ жалақы деп айлық еңбек ақы т%осіндіріліп отырылғандай. Үміткер болу %шін сегіз жыл ішіндегі жалақы мұлшеріндегі сомада жеке қаражатын тілеуге талап қою тіпті қабылдауға болмайтын нәрсе. Жеке қаражатынан мұншалық жоғары тіркеу жарнасын тілеу туралы талап негізделетін ешқандай заңнамалық актілер жоқ. Тіпті деулетсіз азаматтың Президенттікке өз кандидатурасын ұсыну қықығын қоса алғанда мемлекетті басқаруға қатысуға қықығы бар. Сайлау жарнасының мұлшері қыптеген әлеуетті үміткерлердің қаражаттық м%омкіндіктерінен едеуір шамада асып кететіндіктен, сайлау қорытындысы бойынша үміткер сайлаушылардың дауыстарының кемінде бес пайызын жинаған жағдайда үміткерге жарна қайтарылуға жатады деген нәрсе проблеманы шешпейді.

2-тармақ сондай-ақ намыс бостандығына азаматтарға тіркеудің алдындағы бйгеттердің біреуін жеңуде үміткерге қимектесуге тыйым салатындықтан азаматтардың ар-ождан және бірігу қықықтарын бзады. Мұндай жалпы тыйымды қабылдауға болмайды. Азамат немесе саяси партия сала алатын соманы ақылға қонымды түрде шектеуге жол беру әбден мүмкін болатын кезде, азаматтар мен саяси партиялардың тарабынан осы жарнаны тілеуде қимектесуіне барынша тыйым салу халықаралық стандарттарды бзады<sup>11</sup>.

59-бап Президенттікке үміткерден «психикалық денсаулығының жағдайы туралы дерігерлік анықтаманы» сынуын талап етеді. Бұл талап барынша ақталмаған. Ол азаматтарға мемлекеттік қызметші лауазымына қол жету қықықтарын ж%озеге асыруына кедергі жасайды, ол Қазақстан Республикасының Конституциясына қайшы келеді және халықаралық стандарттарға толық сай келмейді. Қазақстан Конституциясының 33-бабында осы мәселені реттеу көзделген. «Соттың ерекет етуге қабілетсіз деп таныған» азаматтарын қоспағанда азаматтың «психикалық денсаулығының жағдайы» үміткерге сай болуға қатысы жоқ. Осы қағидат сонымен қатар Сайлау туралы заң жобасының 4-бабында бар («соттың ерекет етуге қабілетсіз деп таныған

---

<sup>11</sup> Осы проблема сондай-ақ Парламент Мәжілісінің депутаттығына үміткерлерден не жеке қаражатынан в размере, екі жыл ішіндегі жалақысына теңдей мөлшерде тіркеу жарнасын салуды талап ететін 88-бапқа қатысты болып отыр.

азаматтары» үміткерлер бола алмайды). Конституцияның сот ерекет етуге қабілетсіз деп танымаса, адам құзырлы деп танылады және үміткер бола алады делінген 33-бабы жалпыға бірдей құқықтық қағидатқа сай келеді.

Сайлаушылар басқалардан ғүрі үміткердің зерделеу қабілеттерін, адалдығын, тікшілдігін және жалпы бейнесін анықтау мүмкіндігіне ие болады. ДИАҚБ ЕҚЫҰ психикалық денсаулығының жағдайы туралы дерігерлік анықтаманы сыну туралы талапты 59-баптан алып тастап, оны өзгертуді сынады<sup>12</sup>.

## 5. 96-бап: қайта сайлау кезіндегі шектеулер

96-баптың 1- тармағында «егер сайлау жарамсыз дер танылса, не жалғыз үміткер немесе екі үміткер дауысқа түскен кезніде беру ол (олар ) сайланбай қалса», онда Мәжіліс депутаттарын қайта сайлау үткізіледі деп көзделген (sic). 96-баптың 5-тармағында «қайта сайлауға сонымен қатар %ш пайыздық тосқауылдан өткен және алдындағы сайлауға қатысқан саяси партиялар да қатыса алады» деп белгіленген. 1-тармаққа сөйкес егер «сайлау жарамсыз деп танылса», неге «%ш пайыздық тосқауылдан» өту керек делінгені анық емес. Егер сайлау жарамсыз деп танылса, бірде бір саяси партия «%ш пайыздық тосқауылдан» өте алмайды. ДИАҚБ ЕҚЫҰ сайлауға қатысқан үміткерлер мен саяси партиялардың алғашқы «сайлау жарамсыз деп танылғандықтан» өткізілетін қайта сайлауға қатыса алуы үшін 96-баптың тұжырымдамасын қайта қарастыруды сынады.

## 6. 97-1-бап: үміткерлердің құқықтарына шектеулер. Сайлаушылардың өз еркін білдіруінің күшін жою

97-1-баптың 5-тармағында «саяси партияны жою немесе саяси партиядағы м%шелікті тоқтату осы партияның партиялық тізімі бойынша Парламент Мәжілісіне сайланған депутаттардың мүкілеттіктерін тоқтатуға негіз болады» деп көзделген (sic). Осы ұсыныс партия м%шесінің саяси партияны жоюда қандай да бір рөлі атқарғанына және бұл %шін оның қандай болмасын жауаптылықта болатынына қарамастан, ал екінші жағдайда – саяси партиялар м%шелікті тоқтату өз еркімен, шығу туралы өтінішімен, немесе партиядан шығарудың салдарынан орын алғанына-алмағанына қарамастан белгіленген.

97-1-баптың 5-тармағы ЕҚЫҰ 1990 жылғы Копенгаген құжатының 7.9-тармағында қамтылған: «заңмен айқындалған дауыстардың қажетті санын алған үміткерлер тиісінше лауазымдаына кірісті және өз мүкілеттіктерінің мерзімі үткенше немесе демократиялық парламентік және конституциялық рәсімдерге сөйкес заңмен реттелетін оларды тоқтатқанша лауазымдарында қала алды» деген міндеттемеге қайшы келеді. 97-1- бабының заңның ережесі болып табылатынына қарамастан немесе заңның осы ережесі демократиялық парламентік және конституциялық рәсімдерге сай келмейді<sup>13</sup>.

---

<sup>12</sup> Осы проблема сондай-ақ Сайлау туралы заңның 73, 89, 104 және 118-баптарындағы осындай талаптарға да қолданылады.

<sup>13</sup> Қазақстан Конституциясының 47 және 52-баптарын қараңыз; «Садақ және басқалары Түркияға қарсы» ісі, адам құқықтары жөніндегі Еуропа сотына №№ 25144/94,

97-1–баптың 5-тармағы сонымен қатар «саяси партиялар, және Орталық сайлау комиссиясына жазбаша өтінішпен және саяси партияның жоғарғы органы межілісінің хаттамасының көшірмесімен қайырыла отырып, партиялық тізімдердегі үміткерлердің кезектілігін өзгертуге құқылы» екенін көздейді. Осы ереже саяси партияның тізімдеріндегі үміткерлердің кезектіліктілігін сайлаудан кейін өзгертуге рұқсат етеді. Осы ереже ЕҚЫҰ 1990 жылғы Копенгаген келісімінің 7.9-тармағындағы міндеттемеге, ішкі конституциялық қағидаттарға, сонымен қатар халықаралық стандарттарға қайшы келеді.<sup>14</sup> Тізімдердің кезектілігін сайлаудан кейін өзгерту сайлаушыларды жаңылыстырады және сайлау кезіндегі сайлаушылардың таңдаған үміткерін өзгертеді.

**ДИАҚБ ЕҚЫҰ Сайлау туралы заң жобасына өзгерту енгізуді және сайланған үміткерлердің мандаттарына меншік құқығын бекітіп беруді қоспады.** Атап айтқанда, сайланған үміткер саяси партиядағы мүшелігінің өзгеруінің, партияның таратылуы немесе себепті саяси партияның сайлаудан кейін қабылдаған шешімінің салдарынан мандатты тапсыруға міндетті болуға тиісті емес.

## 7. Үміткерлерді тіркеу туралы шешімнің күшін жою

Сайлау туралы заң жобасында тіркеуден кейін үміткердің жіберген ертерлік бұзушылықтары бойынша үміткерді тіркеудің күшін жоюға рұқсат беретін бірқатары ережелер бар.<sup>15</sup> 50-бапқа енгізілетін өзгерістер тіркеудің күшін жойылғанға дейін үміткердің «ескертілетінін» көздейді. «Ескертуді» беру тіркеудің күшін дереу жоюмен салыстырғанда жетілдіруді білдіреді. Бірақ бұл шара адамның енжар сайлау құқығының күшін жойғанға дейін мемлекеттің беруіне тиісті құқықты қорғаудың ең аз деңгейіне сай келмейді. Үміткерлерге қойылатын (азаматтық, жасы, үмір суретін елі, тіркеуге рәсімдік талаптар секілді) заңды талаптарға қатысы жоқ үміткердің заңсыз әрекетіне немесе әрекетсіздігіне негізделген үміткерді тіркеудің күшін жою құқықтық қорғаудың белгілі бір шаралары сақталғанша орын ала алмайды. Сайлау туралы заң жобасына өзгертулер енгізіп және ЕҚЫҰ келісімінде бекітілген құқықтық қорғаудың ең аз құралдарын көздеген жөн.

ЕҚЫҰ Копенгаген келісімінің 5.19–тармағында атап көрсетілгендей, ербір адам айыптылығы заңға сәйкес дәлелденбейінше айыпсыз болып есептеледі. Қылмыстық іс жүргізуде ғана емес айыпсыздық презумпциясы, сонымен қатар адамның құқықтарын немесе негізгі бостандықтарын кері алу, алып қою немесе

---

26149/95, 26154/95, 27100/95 және 27101/95 арыздар (2002 жылдың 11-маусымы) (саяси партияны тарату салдарынан сайлаудан кейін мандатты алып тастау үміткер болу және парламенттік лауазымда отыру құқығының өз мәніне жауап бермейді, сондай-ақ еркін және жалпыға бірдей сайлау құқығын жүзеге асыру жөніндегі сайлау бостандығын бұзады).

<sup>14</sup> Сол жерде.

<sup>15</sup> Мысалдар Сайлау туралы заңның 27, 34, 50, 59, 73, 89, 104 және 118-баптарынан алынған.

«күшін жою» мақсатында қозғалған процестерде қолданылады». <sup>16</sup> Бұдан басқа, ербір адамның «азаматтық қ±қықтары анықталатын кезде» заң негізінде құрылған теуелсіз және алаламайтын соттың істі ақылға қонымды мерзімдерде еділ және ж±рт алдында талқылауына қ±қығы бар.»<sup>17</sup> «Әрбір адамның өзінің қ±қықтары анықталатын кезде толық теңдік негізінде теуелсіз және алаламайтын сотқа қ±қығы бар...»<sup>18</sup> ЕҚЫҰ 1990 жылғы Копенгаген қ±жатының 5.16-тармағы және ЕҚЫҰ 1989 жылғы Вена қ±жатының 21-тармағы азаматтық қ±қықтарды анықтау туралы дәйектемеленген ережелерді білек қамтиды, ал ЕҚЫҰ 1989 жылғы Вена қ±жатының 13.9-тармағы, 21-тармағы «теуелсіз және алаламайтын соттың істі ақылға қонымды мерзімдерде еділ және ж±рт алдында талқылауына қ±қықтың мұн-өзі жеке немесе сайланған біреу арқылы арқылы оларға мұзі таңдаған қорғаушысы арқылы қорғауына қ±қықты қамтитынын» көздейді. ЕҚЫҰ Копенгаген қ±жатының 5.17-тармағы сонымен қатар, егер адамның мұндай қызметтерге ақы түлеуіне жеткілікті қаражаты болмаса, сонымен қатар қашан мұны еділ соттың мүдделері талап етсе, қорғаушының қызметтері тегін алуға қ±қықты таниды.

Жоғарыда қаралған құқықтық қорғау қ±ралдары адамның енжар сайлау қ±қығының күші жойылғанға дейін заңмен берілуге тиісті ең аз талаптар болып табылады. Сотқа қайырылу болмаса, «...тиісті сайлау комиссиясының үміткерді, партиялық тізімді» тіркеуі туралы шешімінің күшін жойғанға дейін «ескеруді» беру (sic) ЕҚЫҰ алдындағы міндеттемелерді атқару және және халықаралық стандарттарды сақтау үшін жеткіліктісіз шара болып табылады. **ДИАҚБ ЕҚЫҰ** үміткерлерді тіркеудің күшін жою туралы барлық ережелердің ЕҚЫҰ алдындағы міндеттемелердің және басқа да халықаралық стандарттардың талап ететін құқықтық қорғаудың ең аз қ±ралдарын қамтуын ±сынады. <sup>19</sup>

---

<sup>16</sup> Барлық құқықтық жүйелердің қылмыстық, азаматтық және әкімшілік процестерде дәлелдеудің түрлі «жүгі» мен «деңгейін» қолданатынына қарамастан, барлық құқықтық жүйелер дәлелдеуді талап етеді, және жай айыптау жеткіліксіз болады.

<sup>17</sup> Адам құқықтарын және негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропа конвенциясының 6(1) –бабын қараңыз.

<sup>18</sup> Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 10-бабын қараңыз. Сондай-ақ Азаматтық және саяси құқықтарды қорғау туралы халықаралық пактінің 14-бабын қараңыз («Әрбір адамның қандай да бір азаматтық процесте азаматтық қ±қықтары мен міндеттіліктері анықталатын кезде заң негізінде құрылған құзырлы, теуелсіз және алаламайтын соттың істі еділ және ж±рт алдында талқылауына қ±қығы... бар»).

<sup>19</sup> Құқықтық қорғаудың талап етілетін шараларының толық жоқ болуына қарамастан, негізінде тіркеудің күшін жою жүргізілуі мүмкін байланысты тіркеудің күшін жою түріндегі жою шарасы шамалас емес. Тіркеудің күшін жою бойынша «айдаһар шараларын» қолданудың орнына: (а) алдағы сайлауды өткізу тәртібін бұзумен қорқытуды және оларды басқаруды, (б) бұзушыдан бұзудан табысты – не ақшалай нысанда, не бұзушының өзінің, оның саяси партиясының немесе коалициясының мандатты алуы түрінде алу фактісін, (в) бұзуды тудырған өзін ұстау әдістерінің ұзақтығын және қолданылуын, (г) бұзуды жасыруға ұмтылыс жасалғанын, есер солай болса, қандай дәрежеде болғанын, (д) бұзу анықталғаннан кейінгі бұзушының қатынасы мен жүріс-тұрысын, (е) мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың немесе құралдардың бұзуға тартылғанын, (ж) бұзуға жол беру мәртелерінің санын, (з) басқа тартылған адамдардың санын қамтитын бірнеше факторларды ескере отырып, айқындалатын ақшалай айыппұлды салуға рұқсат ету жөн болар еді.

## В. САЙЛАУ КОМИССИЯЛАРЫ

ЕҚЫҰ/ДИАҚБ сайлау комиссияларының құрамына ертерлі партиялардың мүшелдері кіру тиіс екендігіне, сайлау комиссияларын мемлекеттік органдардың бақылайтынына және олардың қызметінде дербестіктің жоқ екендігіне орай мәзінің алаңдайтынын бұрын білдірген болатын. Саяси кеңестердің жөйесін жасауға негіз қалайтын тетіктің енгізілгеніне қарамастан «Сайлау туралы» заң жобасына тзетулер ЕҚЫҰ/ ДИАҚБ сайлау комиссияларын құру жөніндегі бұрын білдірген нсыныстарымен толық менінде үйлеспейді.

10-бапқа тзету аумақтық, аудандық және учаскелік сайлау комиссияларын «саяси партиялармен кеңесуден кейін тиісті мәслихаттардың құратынын» көздейді. Ұсынылған өзгертулер саяси партиялардың мүшелдерін тарлық ш денгейдегі сайлау комиссияларына жіберу мүмкіндігімен қатар мәслихаттардың аумақтық, округтік және учаскелік сайлау комиссияларын құрудағы рөлін көшейтуді болжалдауға мүмкіндік береді. Бұл сайлау барысына жұршылық сенімін арттыруға қатысты аса білінетін рөл атқаратын учаскелік сайлау комиссиялары үшін өте маңызды. Мәслихаттардың «жмыс топтарымен» кеңестер жүргізу арқылы сайлау комиссияларын құру кезінде саяси партияларға дауыс беру құрын беру туралы шешім жақсы жетілдіру болып табылады. Сйткенмен, тартылуы қамтамасыз етіліп, осы кеңестер кезінде енгізілген нсыныстарға тиісті назар аударылып, кеңестердің мүмкін болуы одан әрі егжей-тегжейлі жасалуы тиіс. Бөгінгі редакциясындағы заңнан мәслихаттардың жмыс топтарының кепілдемелерін ескеруге және комиссиялардың құрамына саяси партиялардың мүшелдерін іс жүзінде қосуға міндетті екені көрінбей тұр. Демек Заңның осы ережелерінің ертерлі партиялардың мүшелдерінің комиссияларға қатысуына екіліп соғатыны-соқпайтыны түсініксіз.

Бұдан басқа, 10-бапқа өзгерістер, сайлау комиссияларын құруатын органның «сайлау комиссиясы құрамына өзгерістлер енгізу» және сайлау комиссияның «мкілеттіктерін тоқтату» құқығын көздейтіндіктен тағайындаушы мемлекеттік орган кез келген сәтте аумақтық, аудандық және учаскелік сайлау комиссияларын бақылауға ала алады.<sup>20</sup>

«Ертерлі саяси партиялармен» «кеңесу» міндеттемесі көппартиялық немесе плюралистік сайлау комиссияларын құру міндеттемесі білдірмейді. ЕҚЫҰ/ ДИАҚБ заңнамалық органдарға сайлау комиссияларын тағайындауды реттейтін баптардың мазмұнын анықтай түсуді нсынады. Заңға саяси партиялардың мүшелдерінің санын кеңейтетін және сайлау комиссияларының құрамына қосуға кепілдік беретін маңызды өзгерістер енгізілуі тиіс.

10-бапты өзгерту сайлау комиссиялары мүшелерінің мкілеттіктерін алып тастауға негіздерге шек қою жолымен олардың теуелсіздігін қамтамасыз етуге тиіс. Бұл үте жақсы жетілдіру. Бірақ бұл өзгерту сайлау комиссияларын

---

<sup>20</sup> 19-баптың жаңа 8-тармағы осы өкілеттікті шектейтін шығар. Әйткенмен, ағылшын сөйлемі жеткілікті түрде анық баяндалмаған, сондықтан өзгертудің мағынасын анықтау мүмкін емес.

олардың қызметін заңсыз тоқтатудан қорғай отырып, одан әрі жүзеге асырылуы тиіс. **ЕҚЫҰ/ДИАҚБ** 10-бапқа қосымша өзгерістер енгізуді және (1) сайлау комиссиясының мүшеліктерін тоқтатуға негіздері көрсетілген, оның ішінде жазбаша хабарламасын, бұл ретте барлық негіздер заңды жіті жазылуы тиіс, (2) тиісті сот органында мүшеліктерді тоқтату туралы шығарылған шешімге қатысты дауласу мүмкіндігін, (3) мүшеліктерді тоқтату мәселесі бойынша дауыс беру кезінде дауыс берудің қыпшілік дауыстардың бар болуынан басқа тәртібін, (4) мүшеліктерді тоқтату туралы шешімге қатысты дауласу кезінде сотқа қайырылу қысымын көздеуді **±сынады**.

Сонымен қатар, заңның мәтінінен сайлау комиссиясының «мүшеліктерін тоқтатуға» мүмкіндік беретін шарттарды алып тастау **±сынылады**. Сайлау комиссиясы мүшелері міндеттерінен босатылуы немесе тіпті толық құрамда ауыстырылуы мүмкін екендігінен бұл заңды ереже болып табылмайды. Осы ереженің сайлау комиссиясының комиссия шешімін жарамсыз деп тану үшін сайлау комиссиясының «мүшеліктерін тоқтату» жолымен кейіннен сайлау комиссиясының комиссия шешімін жарамсыз деп тану үшін қолданылуы мүмкін деген қауіп туындайды. Сайлау комиссияларының мүшеліктерін тоқтатуға заңды негіздеме жасалғанша мұндай ережені «Сайлау туралы» заң жобасына енгізбеген жөн. Егер «мүшеліктерді тоқтатудың» осы тұжырымдамасы заң мәтінінде одан әрі қалатын болса, онда 10-бап кез келген сайлау комиссиясының «мүшеліктерін тоқтату» Орталық сайлау комиссиясының бастамасымен жүзеге асырылуы тиіс екендігін **±сынатын** 12-баптың 15-тармағымен қарастырылуы тиіс. 10-бап ағылшын тіліндегі аудармасында сайлау комиссиясының қызметін тоқтатуға бастама көтеру қысымын кез келген «жоғары тұлғалар сайлау комиссиясына» береді.

«Сайлау комиссияларының мүшеліктерін жүзеге асыруы кезінде олардың қызметіне араласуға жол берілмейді» делінген 6-тармаққа маңызды өзгерістердің енгізілуіне қарамастан сайлау комиссияларын құрамын органдардың «комиссия құрамына өзгерістер енгізу» немесе «комиссия қызметін тоқтату» туралы өзгертілген 10-баптың ережесінің негізінде араласусыз сайлау комиссияларын бақылай алатындығы алаңдаушылық туғызады.

19-бапқа толықтыру сайлаудың рәсімін ұйымдастыруға қатысудың зор мүмкіндіктеріне ие болған сайлау комиссиялары мүшелерінің қысымдарын айтарлықтай кеңейтеді. Бұл оңды сәт болып табылады. Бұл ретте, **ЕҚЫҰ/ДИАҚБ** 19-баптың 1-тармағының 1-тармақшасында хабарлау үшін 48 сағат мүмкін болматын өте ақырғы жағдаяттарда туындайтын жағдайларды қоспағанда сайлау комиссиясы мүшелерінің межілістер туралы кемінде 48 сағат бұрын хабарландырылуы тиіс екені дел анықталуын **±сынады**.

19-бапқа толықтыру сонымен қатар сайлау комиссиясы мүшелерінің міндеттерін орындау қабілетіне есер ететін жағдаяттардың бар болуы немесе мүдделердің қақтығысуы кезінде сайлау комиссиясы мүшелерінің міндеттерін орындауын жалғастыра алмайтын кезіндегі жағдайды айқындай түседі. Бұл да оңды



толықтыру болып табылады. Сайлау комиссиясы орналасқан екімшілік аумақ шектерінде үмір с%ору туралы талап та сондай-ақ жақсару болып табылады.

20-баптың 5-тармағында сайлау комиссиясының шешімі дауыстардың қыпшілігімен қабылданады делінеді. Дауыстардың саны тең болатын жағдайда сайлау комиссиясы қ±рамына м%шелердің ж±п саны кіретін кезде, комиссия тұрағасы шешуші дауысқа ие болады. **ЕҚЫҰ/ ДИАҚБ** «бір адам – бір дауыс» қағидаты ескеріліп, сайлау комиссиясы шешім қабылдау барысында дауыстардың сан тең тіпті болатын жағдайда да осы шарты үзгертуді **±сынады**.

20-баптың 6-тармағына енгізілген үзгерістер арқылы заңның бұрынғы редакциясымен салыстырғанда сайлау комиссиясы шешімдеріне шағым жасаудың тәртібі айтарлықтай кеңейтілген. Осы жақсартуларға қарамастан 20-бап одан әрі жетілдіруді талап етеді.

Даудың сайлауға қатысты екендігін ескерсек, шешімге қатысты арыздандудың онк%өндік мерзімі, әдетте, үте қып мерзім. Сайлаудың мәселелеріне қатысты шағымдар жылдамдатылған тәртіппен берілуі және қарастылуы тиіс. **ЕҚЫҰ/ ДИАҚБ** ерекше жағдаяттар жоқ болса, 20-бапта айқындалған мерзімнің 5 к%өннен аспауы керек екенін **±сынады**. Сонымен қатар 20-бапта: (1) сайлау комиссиясы шешіміне қатысты дауласуға, (2) дау туралы хабарлануға, (3) шағым бойынша қарсылық білдіруге және (4) шағымды немесе шағымға қарсылықтарды қолдау үшін делелдер беруге қ±қығы бар адамдарды тізбелеп шығу **±сынылады**.

Шешімдерді қабылдау барысында келісушілік пен дәйектіліктің маңыздылығына байланысты **ЕҚЫҰ/ДИАҚБ** заң арқылы сайлау комиссияларының шешімдеріне шағымдануға болатын бір сот органын немесе жоғары т±рған сайлау комиссиясын анықтауды **±сынады**. Әрт%өрлі органдарға қайырылу м%өмкіндігі тек қана «ыңғайлы сотты» іздеуге және қарама-қайшы шешімдерге екеліп соғады. Бұдан басқа, «ыңғайлы сотты» іздеу «сот шешімдері тиісті сайлау комиссияларының атқаруы %өшін міндетті» деген сөйлем бар болғандықтан алдын ала анықталып қойылған. Бұл сыйлем сот шешімдерінің *барлық* сайлау комиссияларының атқаруы %өшін міндетті екенін болжадайды. Мұндай жағдайда, сайлау комиссиясының орнына сотқа қайырылып, Орталық сайлау комиссиясын қоса алғанда жоғары т±рған сайлау комиссияларын орағытып өтуге болады. Осы сөйлемнің анық еместігімен 20-бапқа қатысты басқа маңызды проблемалар: астын сызып қояды «сот» деңгейінің анық еместігі (яғни жергілікті сот, шағымшылық соты немесе Жоғарғы сот), сонымен қатар «тиісті сайлау комиссиялары» және «жоғары т±рған сайлау комиссиялары» делініп қандай комиссиялар туралы сөз болып отырғаны атап көрсетіледі. **ЕҚЫҰ/ДИАҚБ** сайлау комиссияларының рөлі мен деңгейін және соттың ербір деңгейін жіті айқындап, 20-бапқа үзгерістер енгізуді және шағымдану тәртібін анығырақ және түсініктірек баяндауды **±сынады**. «Ыңғайлы сотты» іздеуден қ±тылу үшін жалпыға бірдей бірыңғай шағымдану тәртібін белгілеу маңызды болып табылады. Бұдан басқа қандай органдардың бірінші саты ретінде, ал басқаларының қандай шағымшылық саты ретінде әрекет ететінін қырсеткен жөн.

20-баптың 9-тармағына өзгерістер мұқият қарастыруды талап етеді. Осы өзгеріс арқылы үміткердің жұбайларына немесе «жақын туыскандарына» сайлау комиссияларында тұруына тыйым салатын ереже алынып тасталған.

## С. САЙЛАУДЫ ӨТКІЗУДІҢ ЕРЕЖЕЛЕРІ

### 1. Сайлаушылардың тізімі

24-26 баптарға бірқатар оңды маңызды өзгерістер енгізілген. Бұл өзгерістер сайлаушылардың тізімдерінің қыпшілігіне арналған жариялаудың талабын қамтиды<sup>21</sup>, салуы туралы және, қалай сайлау комиссияларында, сондай-ақ соттарда сайлаушылардың тізімдеріне нақтылауларды енгізу туралы арыздарды қарастыруға арналған тізімдерді берудің жаңа мерзімдері мен жылдамдатылған мерзімі көзделген.

### 2. Сайлау алдындағы %гіт

Сайлаудың барысына мемлекеттің араласуы туралы проблемаға қатысты және, ішінара бұқаралық ақпарат құралдарының сайлаудың барысына қатысуы мен оны жариялауына қатысты 27-32-баптарға кейбір өзгерістер енгізілді. Мысалы, 28-бап үміткерлердің беріне БАҚ қолданудың теңдей шарттарына кепілдік береді. Сөйткенмен, бірнеше даулы ережелердің енгізілгендігінен мұндай өзгерістердің оңды жақтары түмендетілген. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ түменде аталған ескерпелерді назарға ала отырып, осы ережелердің редакциясын өзгертуді ұсынады.

28-баптың 1-тармағында үміткерлер мен саяси партиялар үшін «%гіттеу» құқығы және «белсенді сайлау құқыққа ие азаматтарға» деген сұз тіркесімен нақтыланады. Үміткерлер мен саяси партиялар үшін %гіттеу және оларды қолдау құқығының мәні азаматтың дауыс беру құқығына немесе сайлану құқығына ие екендігінде, сондықтан әрбір азаматтың сұз, жиналыстар мен сұз сүйлеу бостандығына құқыққа ие екендігіне байланысты 1-тармақ арқылы азаматтардың құқықтарын шектеуге жол берілмейді. Осы шектеу ЕҚЫҰ қағидаттарына, халықаралық құқықтың басқа нормаларына, сонымен қатар Қазақстан Конституциясын қайшы келеді.<sup>22</sup> ЕҚЫҰ/ДИАҚБ ережені 28-баптан алып тастауды ұсынады.

28-баптың 5-тармағы Қазақстан Республикасынан тыс жерлерде басып шығарылған кейбір үгіттік баспа материалдарын қолдануға тыйым салады. Осы ереже азаматтың мемлекеттер арасындағы шекараларға қарамастан ақпаратты

---

<sup>21</sup> «Арнайы» сайлау учаскелерінде (әскери бөлімдерде, кемелерде, ауруханаларда, қашықтағы мал шаруашылығы учаскелерінде, шет мемлекеттерде және б.) салаушылардың тізімдеріне және жариялау туралы талапқа қолданылмайды.

<sup>22</sup> ЕҚЫҰ 1991 ж. Мәскеу құжатының 26.1 параграфын; ЕҚЫҰ 1999 ж. Ыстамбұл құжатының 26-параграфын; Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 19-бабын; Адам құқықтарын және негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропа конвенциясының 10-бабын; Қазақстан Республикасы Конституциясының 20-бабын қараңыз.

алу және беруге қажығы бар қағидатты басады.<sup>23</sup> ЕҚЫҰ қатысушы елдер мемлекеттер арасындағы шекараларға қарамастан шекара артынан шетел баспасөзіндегі жарияланымдарды және радио хабарларын қоса алғанда азаматтардың «ақпарат пен мұраттарды мемлекеттік билік органдарының кедергілерінсіз қабылдау және беру қажығына ие екендігін мойындайды».<sup>24</sup> ЕҚЫҰ қатысушы елдер үздеріне «арналған еркін және теуелсіз БАҚ үшн негізгі шарттарды және мемлекеттердің ішінде және араларында бұгетсіз ақпараттық ағымды қамтамасыз етуге қажетті барлық шараларды қолдану жөнінде міндеттемелерді алған, бұл кез келген демократиялық, еркін және ашық қоғамның үте маңызды құрамдас бөлігі ретінде бағаланады».<sup>25</sup> **ЕҚЫҰ/ДИАҚБ** 28-баптың 5-тармағын заң метінінен алып тастауды **басады**.

Заң жобасының қазіргі редакциясында теледидарда демократиялық қоғамның маңызды күрнісі - пікір-таластарды үткізуді көздейтіндігі оңды сәт болып табылады. Олар саяси қызқарастардың саналуандылығы туралы үздік ұғым береді және сайлаушыларға ұсынылған ақпарат толықтығын ескере отырып үз таңдауын жасауына қүмектеседі.

Үміткерлерге эфирлі уақытты ұсыну туралы 28-баптың ережелері қанағаттанғысыз болып отыр. Үміткерлердің сайлау науқаны кезінде эфирге ер т%орлі уақытта шығу м%омкіндігіне ие болғысы келетін салыстырмалы тілегін назарға ала отырып, салыстырмалы түрде ретсіз жүргізілетіндіктен және м%омкін жеткілікті емес бола алмауынан өтініштерді беру тәртібі осы мақсат үшн ақылды қонымды өлшем емес. Осындай проблема баспа үнімдеріне қатысты да пайда болады. Үміткерлерге және саяси партияларға үздерінің қарауынша қолдануға арналған эфирлі уақыт пен және баспа алаңын беру туралы тұжырыммен мұндай тұжырымды салыстыруға болмайды. Ербір баспа органының %шн беріне Орталық сайлау комиссиясының бақылауымен сайлау науқанының күллі барысында %гт материалдарын еділ негізде таратуға міндетті болуы артығырақ. Сонымен қатар эфирлі уақытты беру салып алу еділ, теңдестірілген және кемсітушіліксіз негізде құрылуы тиіс; эфирлі уақыт реттелген күйде бұлнуі тиіс. **ЕҚЫҰ/ДИАҚБ** 28-бапқа тиісті үзгерістер енгізуді **басады**.

27 және 28-баптар ақылы саяси жарнаманы сатып алуға жол береді. Сйткенмен, заң жобасында бұл сүз сүйлеулер ақылы саяси жарнама ретінде қарастырылуы үшн талап қойылмаған. Осы талаптар басқа көздерде, мысалы, БАҚ арқылы Сайлау барысын жариялау ережелерінде бар шығар, сйткенмен заңның осы мәселелер бойынша белгілі бір талаптарды көздейтіндіктен олар да «Сайлау туралы» заң жобасына енгізілуі тиіс, атап айтқанда 28-бапта шарттық бағаларды жариялау туралы талап қамтылған. **ЕҚЫҰ/ДИАҚБ** осындай жарнаманы ақылы саяси жарнама ретінде дел анықтау мақсатында 28-бапқа үзгерістер енгізуді **басады**.

---

<sup>23</sup> Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 19-бабын; Адам құқықтарын және негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропа конвенциясының 10-бабын; Қазақстан Республикасы Конституциясының 20-бабын қараңыз.

<sup>24</sup> ЕҚЫҰ 1991ж. Мәскеу құжатының 26.1- параграфы.

<sup>25</sup> ЕҚЫҰ 1999ж. Ыстамбұл құжатының 26.- параграфы

27-баптың 6-тармағын т%сіндірулермен толықтырып, қажет болса, өңдей түсу керек.

28-баптың 3-тармағы үміткерлердің беріне теледидарда, радиода немесе баспалық басылымдарда сайлау алдындағы %өгiт жүргізуі үшін тікелей және бірдей қол жетілімін беру бойынша мемлекеттің кепілдігін көздейтініне қарамастан, осы тармақта уәкілетті орган және осы кепілдікті атқарудың тесілі қирсетілмеген. Сайлаудың іткізілетін кезінде Орталық сайлау комиссиясының осы кепілдіктерді атқару үшін мейлінше қолайлы орган болуы мүмкін. **ЕҚЫҰ/ДИАҚБ** Орталық сайлау комиссиясының заңмен көзделген сайлау кезінде БАҚ қолдану бойынша міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз етуге құқылы екенін белгілей отырып, «Сайлау туралы» заңның жобасының 12-бабын **ізгертуді ±сынады.**

28-баптың 7-тармағының соңғы азатжолын т%сіндірулермен толықтырып, қажет болса, өңдей түсу керек.

Сайлау алдында қоғамдық пікірді сұрастыру сауалдарын жариялауға қатысты 28-баптың 9-тармағы «Салыстырмалы зерттеулер: қоғамдық пікірді сұрастыру сауалдарын жариялауға тыйым салатын заңдар және қаулыларда» қамтылған ЕҚЫҰ/ДИАҚБ кепілдемелерін бейнелейді.

32-баптың 2-тармағы Сайлау к%оні бұрын сайлау комиссияларының үй-жайларынан және дауыс беруге арналған үй-жайлардан тыс б±рынғы жерлерінде ілінген баспалық %өгiт материалдарын сақтауға жол береді. Қирсетілген жерлерде осы материалдардың қашан ілінгеніне қарамастан Сайлау к%оні осы материалдарды сайлау комиссияларының үй-жайларында немесе олардың қасында қалдыруға еш болмайды. **ЕҚЫҰ/ДИАҚБ** Сайлау к%оні материалдарды сайлау комиссиясының үй-жайында және сайлау учаскесінде, сонымен қатар сайлау комиссиясының үй-жайынан және сайлау учаскесінен белгілі бір қашықтықта орналастыруға тыйым салып, 2-тармақты **ізгертуді ±сынады.**

### **3. Сайлауды қаржыландыру**

33-баптың 4-тармағына **ізгерістер** енгізген және сайлау науқаны кезінде **із** пікірін еркін білдіру қ±қығын және шетел азаматтары арналған және беттердің азаматтығы жоқ, Қазақстан Республикасының аумақтарында тұратын адамдар үшін бірігу қ±қығын берген жөн. Қ±қық бостандықты с**із** с**й**леулердің Адам қ±қықтары жөніндегі Еуропа конвенциясының 10 және 11-баптарына с**й**кес пікірін еркін білдіру және бірігу бостандығына қ±қығы тек азаматтарға ғана емес, сонымен қатар қатысушы мемлекеттердің аумақтарында тұратын адамдардың беріне де тиеселі болады.

34-баптың 10-тармағы үміткерді тіркеуден бас тарту үшін себептерді б%огінгіше тұжырымдауға байланысты алаңдаушылық туғызады. Осы тармаққа с**й**кес үміткердің 9-тармаққа с**й**кес сайлау қорының қаражатын қолдануы туралы есепті бір к%онге кешеуілдетуі үміткерді тіркеудің күшін жоюға екеліп

соғуы мүмкін. **ЕҚЫҰ/ДИАҚБ** осы ережені 34-баптан алып тастауды **±сынады**.

35-баптың 2-тармағының метіні баптың менің анық емес түрінде қалдырып, аударманың ағылшын тіліндегі т%орінде екі жақты т%осіндіруге жол береді.

36-баптың 1-тармағының метіні менің анық емес түрінде қалдырып, аударманың ағылшын тіліндегі т%орінде екі жақты т%осіндіруге жол береді.

#### 4. Дауыс беру тәртібі

Кейбір мәселелер дауыс беру тәртібін айқындайтын баптарды тұжырымдауды керек етеді. Олар осы есепте 37- 42 баптарда кездесетін тәртіппен талқыланады.

37-баптың 3-тармағын өзгерту бюллетеньдерді сайлау учаскесіне сайлау үткізілгенге дейін бір к%оннен кешіктірмей жеткізуді көздейді. Сонымен қатар осы өзгерту бюллетеньдерді жеткізу үшін ең ерте мерзімді белгілемейді. Заңның сайлау бюллетеньдері сайлау комиссияларына апарылуы тиісті дәл уақыт кезеңін белгілегені дұрыс болар еді. Осындай уақыт кезеңін белгілей отырып, тек екімшілік және техникалық м%омкіндіктерді ғана емес, сонымен қатар сайлау бюллетеньдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету маңыздылығын да ескеру қажет.

39-баптың 2-тармағындағы өзгерістерге сәйкес сайлау барысында бүтін адамдардың сайлау учаскесінде қатысып отыруына тыйым салынады. Осы өзгеріс оңды болып табылады және ЕҚЫҰ/ ДИАҚБ бұрынғы кепілдемелерін бейнелейді.<sup>26</sup> **ЕҚЫҰ/ДИАҚБ** мұндай тыйымды осыған ұқсас барлық деңгейдегі сайлау комиссияларына қолдануды **±сынады**.

41-баптың 6-тармағында «қишпелі дауыс беру» туралы ереже өзгертілген. Осы өзгеріс негізінде ЕҚЫҰ/ДИАҚБ «қишпелі дауыс беруге» қатысты алдындағы кепілдемелерімен сәйкес келеді. Сөйткенмен, осы өзгеріс б±рмалау м%омкіндігіне кепіл болмайды. **ЕҚЫҰ/ДИАҚБ** заңда «қишпелі дауыс беруге» қатысты төмендегідей талаптарды белгілеуді **±сынады**: (1) заңда қишпелі дауыс беру кезінде дауыс берушінің жеке басын анықтау мен бюллетень берудің тәртібі толық сақталуы тиіс екендігі аталып көрсетілуі қажет; (2) өздері келген және сайлау учаскелерінің үй-жайларынан тыс жерде дауыс берген сайлаушылардың саны б±рмалау ерекеті туралы куеландыра алатын сайлау учаскесі үй-жайларынан тыс дауыс бергендердің саны едеттегіден гөрі жоғары болған аудандарды анықтауға мүмкіндік беретін тиісті хаттамада және сайлау комиссиялары рәсімдеген кестеде жіті жазылуы тиіс; (3) сайлау учаскесі үй-жайларынан тыс «қишпелі дауыс беруді» және ана ғой бір саяси партияның м%ошелері болып табылмайтын сайлау комиссиясының кемінде екі мүкілі үткізуі тиіс.

---

<sup>26</sup> 39-баптың 1-тармағының соңғы сөйлеміндегі мәтіннің мазмұны ағылшын тіліндегі аудармасында екі жақты түсіндіруге жол береді, сондықтан сөйлемнің мағынасы толық анық емес.

Сонымен қатар, 41-бапқа «арнайы» сайлау учаскелерінің (әскери бөлімдерде, кемелерде, ауруханаларда, қашықтағы мал шаруашылығы учаскелерінде, шет мемлекеттерде және б.) дауыс берушінің жеке басын анықтау мен бюллетень берудің тәртібін сақтауы тиіс екендігін белгілейтін жалпы ережені енгізу *±сынылады.*

## 5. Дауыс беру қорытындыларын айқындау

43-баптағы өзгерістер сайлау учаскесінде дауыстарды есептеуді 12 сағат ішінде үткізуді талап етеді. Бұл заңдағы жақсару болып табылады. **ЕҚЫҰ/ДИАҚБ** дауыс беру нәтижелері аудандық сайлау комиссиясына дауыстарды есептеу аяқталғаннан кейін 12 сағаттан кешіктірмей ұсынылуы тиіс екендігі туралы томға талапты белгілей отырып, осы бапты өңдей түсуді *±сынады.* Одан ері заң округтік сайлау комиссиясы үшін тиісті жоғары тұлғаның сайлау комиссиясына дауыс беру нәтижелерінің қысқартылған тізбелерін 12 сағат ішінде ұсыну талабын белгілеуі қажет. Сонымен қатар Орталық сайлау комиссиясына тәуелсіз деңгейдегі сайлау учаскелерінен бастап ОСК-на дейінгі сайлау қорытындысын мұқалделі адамдардың тексеруіне мүмкіндік беретін тиісті тізбелерді рәсімдеп, дауыс берудің алдын ала нәтижелерін 48 сағат ішінде жариялауға талап қою *±сынылады.*

43-баптың 7-тармағына сәйкес кемірек емес бюллетеньнің жарамдылығы туралы мәселке сайлау комиссиясы мүшелері дауыстарының жалпы санының кемінде 2/3 бөлігі арқылы шешіледі. Бұл ретте осы тармақ дауыстардың 2/3 қыпшілік бөлігі жоқ болғандықтан шешім қабылдауға болмайтын жағдайды қарастырмайды, яғни тармақта, шешім жоқ болғанда бюллетеньнің қалайша жарамды немесе жарамсыз болып танылуы тиіс екендігі анықталмайды. Одан ері бюллетень жарамды болып танылады дей отырып, мұндай жағдайда комиссия мүшелерінің аз тобы 1/3-і барлық бюллетеньдерге қарсылық білдіруге қықылы болатындықтан бұл дауыс нәрсе, осы тармақта осындай бюллетеньнің қандай үміткердің немесе саяси партияның пайдасына ескерілуі тиіс екендігі көзделмеген. **ЕҚЫҰ/ ДИАҚБ 43-баптың 7-тармақты** осы ескерпелерді ескере отырып, өзгертуді *±сынады.* Аудандық сайлау комиссиясы мүшелерінің аз тобы 1/3-і бюллетеньдерді жарамсыз деп тану қықығына ие болуға тиісті емес.

Заң жобасының 43-бабының 8-тармағына сәйкес дауыстарды есептеу нәтижелері туралы хаттаманың қыпшірмесі ербір сайлау учаскесінің үй-жайында ілінеді, бұдан басқа, бақылаушылар комиссия тұрағасы және хатшысының қолдарымен және сайлау комиссиясының мөрімен қуеландырылған хаттаманың қыпшірмесін ала алады.

43-баптың 8-1 тармағына сәйкес сайлау округі бойынша сайлаудың нәтижелері сайлау учаскелерінің бірінде үткізілетін, округтік сайлау комиссиясы айқындаған округтік сайлау комиссияның межілісінде дауыс беру қықынне дейін 10 қықыннен кешіктірмей орналастырылады, осы туралы мынада бұқаралық ақпарат қықралдарында жарияланады. Нәтижелер учаскелік сайлау комиссияларының осы

учаскеге жеткізілетін хаттамаларының негізінде анықталады. Осы тармақ сонымен қатар сайлау округі бойынша сайлаудың нәтижелері туралы хаттама қышпмесінің жалпыға бірдей таныстырылу үшін сайлау учаскесінің үй-жайында ілінетінін көздейді.

43-баптың 8-2-тармағында сайлау учаскелеріндегі дауыстарды есептеу нәтижелері туралы алдын ала ресми емес қ±рама тізбелерді округтік сайлау комиссиясы дауыс беру к%нінен бастап бес к%ннен кешіктірмей қ±растырады және жалпыға бірдей таныстыру үшін межілісі болып өткен сайлау учаскесінің үй-жайында іледі делінген. Осы тармақ сонымен қатар ресми қ±рама тізбелердің дауыстарды есептеу нәтижелері туралы алынған учаскелік сайлау комиссияларының хаттамаларының негізінде қ±растырылатынын, оларға округтік сайлау комиссиясының тірағасы мен хатшысының қол қоятынын және жалпыға бірдей таныстырылуы %шін ілінетінін көздейді, бірақ дауыстарды есептеу нәтижелерін дайындау және ілудің мерзімі айқындалмаған, сонымен қатар осы хаттаманың (мектептерде, ауруханаларда, басқа қоғамдық ғимараттарда сонымен қатар ілінуі мүмкін) сайлау учаскелерінде ілінуі тиісті уақыттың кезеңі де қырсетілмеген. Сонымен қатар, осы тармақ бақылаушылардың, үміткерлердің және олардың сенім білдірілген адамдарының тілегімен ілінген нәтижелерге қосымша ретінде қ±рама тізбелердің ресми қышпмесін алу қ±қығын көздемейді.

43-баптың 9-тармағында дауыстарды қайта есептеу туралы айтылады. **ЕҚЫҰ/ ДИАҚБ** бақылаушылар дауыстарды қайта есептеу туралы алдын ала хабарландырылуы және қайта есептеуді қадағалау м%мкіндігіне ие болуы тиіс екендігін белгілей отырып, осы тармаққа мзгерістер енгізуді **±сынады**.

Жаңа 43-1-бап сайлауда автоматтандырылған ақпараттық ж%йенің қолданылуын көздейді. 2-тармақта «сайлау комиссиясы м%шелерінің, бақылаушылардың, үміткерлердің және сенім білдірілген адамдарының автоматтандырылған ақпараттық ж%йеге енгізілетін және одан шығарылатын кез келген ақпаратпен танысуға қ±қылы» екендігі айтылады. Бұл оңды шарт болып табылады. Бірақ бұған қарамастан осы тармақ осы ж%йенің қол сұғылмайтыны мен сенімділігі туралы ережемен кеңейтілуі тиіс. **ЕҚЫҰ/ ДИАҚБ** автоматтандырылған ақпараттық ж%йенің бағдарламалық қамтамасыз етілуі мен жабдықталуының сенімділігін және сай келуін тексеру мақсатында заңда үміткерлердің және саяси партиялардың үскілетті мкілдерінің жіберілуі туралы ереженің көзделуін **±сынады**. Ж%йені кез келген - қол арқылы, механикалық немесе электрондық тәсілмен қолдану кезінде оның делдігін және сенімділігін қамтамасыз ету мақсатында ж%йені байқау және тексеру м%мкіндігін көздеу қажет.

44-баптың 5-тармағына нәтижелерді жариялауды реттейтін мзгерістер енгізілген. Сйткенмен, нәтижелерді хабарлау «қышпелі дауыс берудің» және алдын ала дауыс берудің нәтижелерін, сонымен қатар Орталық сайлау комиссиясын қоса алғанда тіменгі деңгейлерінен бастап ербір сайлау комиссиясы бойынша тізбелерінің негізінде дауыс беру нәтижелерін оңай қадағалап отыратындай мақсатта учаскелерде дауыс беру нәтижелері туралы

күллі ақпаратты қамтуы тиіс деген қосымша талапты оларға қоса отырып, осы өзгерістерді кеңейту ±сынылады. Нақтылаудың мұндай дережесі бақылаушыларға егер деректер қ±рама тізбелерді рәсімдеу барысында заңсыз өзгертілген болса, б±рмалаудың орын алған нақты жерін анықтау үшін қажет.

Сонымен қатар 44-бапқа дауыстарды есептеудің және тізбелерге деректерді енгізудің тәртібінің сондай-ақ «арнайы» сайлау учаскелеріне (ескери б±лімдерде, кемелерде, стационарлық емдеу мекемелерінде, қашықтағы мал шаруашылығы аудандарында, шетел мемлекеттерінің аумақтарында және т. б.) қолданылатыны туралы жалпы ережені қосу ±сынылады.

Белгілеп қоюға ереді «Сайлау туралы» заң жобасында сайлаушылардың, үміткерлер немесе саяси партиялардың бір немесе бірнеше сайлау комиссиялары бойынша дауыс беру нәтижелеріне қатысты шағымдану немесе бір немесе бірнеше сайлау учаскелерінің дайындаған тізбелеріне шағымдану тәртібінің айқын суреттелуі жоқ. Сонымен қатар 12-бапта Орталық сайлау комиссиясына бір немесе бірнеше сайлау учаскелері бойынша нәтижелерді немесе дауыс беру нәтижелерінің, бір немесе бірнеше сайлау комиссиясы дайындаған қ±рама тізбелерді жарамсыз деп тану қ±қығын беретін қандай да болмасын ереже де жоқ. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ осы ескерпелерді ескере отырып заң жобасына өзгерістер енгізуді ±сынады.<sup>27</sup> Бұған қарамастан б±зушылықтар және қателер мандаттың бөлінуіне есер ете алмаған жерде сайлау жарамсыз деп танылмауы тиіс.

«Сайлау туралы» заң жобасы Республика Президентіне (сонымен қатар Сенат пен Мәжіліс тұрағаларына) Президентті (68-бап), Сенаттың депутаттарын (84-бап) және Мәжілістің депутаттарын (100-бап) сайлаудың д±рыс өткізілуі-өткізілмеуі туралы дау туындаған жағдайда Конституциялық Кеңеске қайырылу мүмкіндігін береді. Республика Президентінің сайлаудың д±рыс өткізілуі-өткізілмеуі туралы мәселелермен Конституциялық Кеңеске қайырылу қ±қығы болмауы тиіс. «Сайлау туралы» заңның 68, 84 және 100-баптарына, сонымен қатар Конституцияның 72-бабына тиісті өзгерістер енгізілуі тиіс. Президенттің Конституциялық кеңестің қабылдаған шешімдеріне тыйым сала алатыны туралы фактіні, сонымен қатар тыйым салудың күшін жоюға Конституциялық кеңестің дауыстарының 2/3 қлпшілігі керек болатыны туралы фактіні ескере отырып, Президент масштабтарда президенттік, сондай-ақ парламенттік сайлауды жарамсыз деп тануға әкеп соға алатын ауқымда сайлаудың барысына

---

<sup>27</sup> 66-бапта қандай да бір органның немесе органдардың сайлауды жарамсыз деп тани алатындығы туралы айтылады. Алайда бапта мұндай орган нақты айқындалмаған. Орталық сайлау комиссиясы сайлау учаскелерінің немесе әкімшілік-аумақтық бірліктердің жалпы санының кемінде бірден төрт бөлігі сайлауды жарамсыз деп таныса, сайланған Президентті тіркеуден бас тарта алады. Осы ереже айқын емес, сонымен бірге дауыстардың жалпы санын ескермей, бірден төрт бөліктегі еркін цифрларды назарға алады. 66-бап нәтижелерге қатысты шағымданудың қажетті тетігін жасамайды. Бұдан басқа, өзінің айқын еместігінен және тетіктерінің жоқтығынан ол сайлаудан кейін сот талқылауларын жүргізуге әлеуетті мүмкіндіктер туғызады. Сондай-ақ сайланған үміткерді тіркеуден бас тарту кезіндегі өкілеттіктер, сонымен қатар нәтижелерді жарамсыз деп тану кезінде және қайта дауы беруді талап еткендегі өкілеттіктер де анық емес.



кедергі жасай алады. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ заңның осы ережелеріне тиісті өзгерістер енгізуді **±сынады.**<sup>28</sup>

#### **D. ЖАРИЯЛЫЛЫҚ**

Жариялылық туралы жеке бапты енгізу заң жобасына маңызды және қажетті қосымша болып табылады. Жаңа 20-1-бап ЕҚЫҰ/ДИАҚБ бақылаушылар және сайлау барысының жариялылығы жнінде бұрын білдірген ескерпелерін бейнелейді. Сонымен қатар сайлау барысының жариялылығын қамтамасыз ету мақсатында «Сайлау туралы» заң жобасының жаңа, сондай-ақ басқа да баптарын өңдей түскен жөн.

Қазіргі заң жобасына сәйкес бақылаушылар сайлаудың барысын тек тікелей Сайлау күнінде қадағалап қана қоймай, сондай-ақ сайлау барысының барлық сатыларына қатысуға (20-1-баптың 1-тармағы) да құқылы. Үміткерлер және олардың сенім білдірілген адамдары, бақылаушылар, б±қаралық ақпарат к±ралдарының мүкiлдері сайлау комиссиясының межiлiстерiне қатыса алады, сонымен қатар сайлау комиссияларында сайлаудың барысы туралы кез келген ақпаратты ала алады.

5-тармақтағы “сайлау учаскесінің нүмірлері” сүйлемі бақылаушының тек қана бір сайлау учаскесінде қатысып отыра алатынын көздейді. Сонымен бірге бақылау Сайлау к%оні бақылаушылар бірнеше сайлау учаскелерін барып және бірнеше сайлау комиссияларының ж±мысын бақылай алатын кезде нәтижелі болады. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ осыған орай 5-бапқа тиісті өзгерістер енгізуді **±сынады.**

Жергілікті бақылаушыларды тіркеу тәртібі «Сайлау туралы» заң жобасының 5-тармағындағы ағылшын тіліндегі аудармада анық емес. Сонымен қатар Варшаваға ресми сапар уақытында Орталық сайлау комиссиясының делегаттары ЕҚЫҰ/ДИАҚБ мүкiлдерiне тіркеу тәртібі оңайлатылды, және сайлау комиссияларының тіркеуді дайындауға қатыспайтыны жайлы хабарлады. Қазіргі уақытта өз бақылаушыларын жіберу туралы шешім қабылдайтын саяси партиялар, ҮЕБ және б±қаралық ақпарат к±ралдары өз бақылаушыларын тіркегені үшін жауапкершілікте болады.

6-тармақтың 4 тармақшасының бақылаушылардың «өз қорытындыларын тиісті к±ру к±жатталған, нақты және тексерілетін фактілерге негіздеуі тиіс» деген талабы сөз және пікір білдіру бостандығына к±қықты қорғау қағидатын б±зады.<sup>29</sup> Бұдан басқа, бақылаушылардың қалыпты барысына және олар туралы есептерге кедергі жасайтын заңның кез келген ережесі күмән тудырады. Есіресе мұның бақылаушылардың білдіретін пікірлеріне «цензураны» қоятын немесе

---

<sup>28</sup> 68, 84 және 100-баптардың 3-тармағындағы мәтін де осы тармақтың мазмұны сайлау учаскелеріне немесе үлкен әкімшілік бірліктеріне қатысты, қатысты емес екені анық болмағандықтан қайта қарастырылуы тиіс.

<sup>29</sup> ЕҚЫҰ 1990ж. Копенгаген құжатының 9.1 Параграфын; Адам құқықтарын және негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропа конвенциясының 10-бабын; Қазақстан Конституциясының 20-бабын қараңыз.

есептерді немесе бақылау нәтижесінде алынған ақпаратты жариялауына кедергі болатын ережелерге қатысы бар. **ЕҚЫҰ/ДИАҚБ** оны ЕҚЫҰ қағидаттарына, халықаралық нормалар мен Қазақстан Конституциясына сай келтіру үшін 20-1-бапқа өзгерістер енгізуді **±сынады**.

20-1-баптың 7-тармағына сәйкес халықаралық ұйымдардың бақылаушыларын тіркеуді үткізу енді дауыс беру үткізілгенге дейін 15 күн емес, 5 күн бұрын аяқталады. Бұл маңызды жақсарту.

62-бап Президент сайлауында дауыстарды есептеу нәтижелері аумақтық сайлау комиссияларының хаттамаларына енгізілетінін көздейді. **ЕҚЫҰ/ДИАҚБ** межіліске қатысатын әр бақылаушының хаттама қышірмелерін алуға, сонымен қатар аумақтық сайлау комиссиясының үй-жайында хаттаманы ілуге қатысты көздей отырып, 62-бапқа өзгерістер енгізуді **±сынады**.<sup>30</sup>

65-бапта аумақтық сайлау комиссияларының хаттамаларынан нәтижелер Президент сайлауы кезінде Президент сайлауының нәтижелерінің анықтау мақсатында Орталық сайлау комиссиясының құрама тізбелеріне енгізіледі деп айтылады. **ЕҚЫҰ/ ДИАҚБ** Орталық сайлау комиссиясының межілісіне қатысатын әр бақылаушының құрама тізбелерінің қышірмесін алуға құқылы және осы құрама тізбе Орталық сайлау комиссиясының үй-жайында ілінуі тиіс екені туралы ережемен толықтырып, 65-бапқа өзгерістер енгізуді **±сынады**.<sup>31</sup>

## **Е . ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУ**

Сайлау комиссиясының шешіміне қатысты дауласуға байланысты құқықтық қорғаудың кейбір құлемі сайлау комиссияларының қызметін реттейтін 20-баппен көзделген. 20-бап жоғарыда талқыланып қойылды. 20-бапқа қатысты бұрын жасалған ескертпелердің, тараптар және кепілдемелердің сайлау құқықтарын құқықтық қорғауды қозғайтын заңның барлық баптарына қатысы бар.

Сайлау құқықтарын қосымша құқықтық қорғау 47- 51-баптарда көзделген. Барлық осы баптарға өзгерістер енгізілген, бірақ барынша маңызды өзгерістер 50-бапта жасалған. Сайлау барысына араласуды білдіретін, тыйым салынған ерекеттердің тізімі айтарлықтай кеңейтілген. Қыбына-қып, бұл оңды өзгерістер. Сонымен қатар, 50-баптың 2-тармағы өте үлкен және адамның сүз және пікір білдіру бостандығына құқықтарын бұза отырып қолданылуы мүмкін. Сүз және пікір білдіру бостандықтарын шектеулер демократия жағдайында сайлау

---

<sup>30</sup> Осы ескертпенің сондай-ақ Сайлау туралы» заңның 78, 94, 108 және 122 баптарындағы осындай ережелерге қатысы бар. Бақылаушыларға «сайлау комиссияларында сайлаудың барысы туралы кез келген ақпаратты алуына» құқық берілетін 20-1- бабына енгізілген өзгеріс жеткіліксіз.

<sup>31</sup> Осы ескертпенің сондай-ақ Сайлау туралы» заңның 81, 97, 97-1, 111 және 125 баптарындағы осындай ережелерге қатысы бар. Бақылаушыларға «сайлау комиссияларында сайлаудың барысы туралы кез келген ақпаратты алуына» құқық берілетін 20-1- бабына енгізілген өзгеріс жеткіліксіз.

науканының маңызды сипаты болып табылатын сайлау науқанының беріктігі мен батылдығына әсер ете алады. Мұндай ауқымды тыйым салу ЕҚЫҰ қағидаттарына, халықаралық нормаларға және Қазақстанның конституциялық қағидаттарына сай келмейді.<sup>32</sup> ЕҚЫҰ/ДИАҚБ 50-баптың 2-тармағын алып тастауды және оны сүз және пікір білдіру бостандығына қажықтың сақталуына кепіл боларлықтай редакцияда баяндауды **±сынады**.

49-баптағы өзгеріске сөйкес соттар, прокуратура органдары және сайлау комиссиялары сайлау барысында, оның ішінде шағымдарды қабылдау мен қарауды қамтамасыз ететіндей демалыс және сайлау к%ондері өз ж±мысын ±йымдастыруы тиіс. Бұл оңды өзгеріс.

Заң жобасына ЕҚЫҰ/ДИАҚБ бұрын білдірген құқықтық қорғау туралы ескерпелерін шешетін оңды өзгерістердің енгізілгеніне қарамастан «Сайлау туралы» заң жобасы беру және сайлаудың мәселелері бойынша шағымдарды берудің және қарастырудың анық, перменді және жылдам тәртібін қамтамасыз етпейді. Ең болмағанда, «Сайлау туралы» заң жобасы барлық шағымдар мен арыздарды берудің тәртібін айқын белгілеуі, құзырлы органдарды анықтауы, сонымен қатар шағымдарды беру мен қарастырудың мерзімдерін анықтауы тиіс. Халықаралық нормалардың сақталуы үшін шағымдарды беру мен қарастырудың тәртібі сайлаушыларға, үміткерлерға және саяси партияларға төмендегідей қажықтарды қамтамасыз етуі тиіс:

- сайлау қажықтарын қорғау үшін шағым беруге қажық
- өз шағымдарымының негізделуі үшін делелдерді ±сынуға қажық
- шағымды ашық қарастыруға қажық
- шағымды еділ қарастыруға қажық
- шағым бойынша алаламайтын шешімге қажық
- шағымды жариялы түрде қарастыруға қажық
- перменді шараларға қажық
- жылдам шаралар қолдануға қажық
- шағымды қанағаттандырудан бас тартылған жағдайда шағымшылық инстанциясына шешімге қатысты шағымдануға қажық<sup>33</sup>

---

<sup>32</sup> ЕҚЫҰ 1990 ж. Копенгаген құжатының 9.1 Параграфын; ЕҚЫҰ 1991 ж. Мәскеу құжатының 26 Параграфын; Адам құқықтарын және негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропа конвенциясының 10-бабын; Қазақстан Конституциясының 20-бабын қараңыз

<sup>33</sup> Мәселен, Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 8 және 10-баптарын; ЕҚЫҰ 1989ж. Вена құжатының 13.9 Параграфын. ЕҚЫҰ 1990ж. Копенгаген құжатының 5.9-5.12 Параграфын, сондай-ақ ЕҚЫҰ 1991ж. Мәскеу құжатының 18-21 Параграфын қараңыз. Бұдан басқа, «Сайлау туралы» заң жобасына қосымша өзгерістер мен толықтырулар енгізген кезде сайлауға қатысты дауларды, арыздарды, және жазалауды қарастыру мәселесі бойынша Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы заңнамаға (2001ж. 26-сәуірі) шолуда ЕҚЫҰ/ДИАҚБ білдірген ескертпелері мен кепілдемелерін назарға алу ұсынылады.

Сенат депутаттарын тіркеудің тәртібін реттейтін 73-баптың 7-тармағы мен 82-баптың 2-тармағында Орталық сайлау комиссиясының шешіміне қатысты шағымдардың қандай сотқа берілетіні қарастырылмаған. Мұндай ережелер Мәжіліс депутаттарын тіркеуге қатысты 89-баптың 10-тармағында және 98-баптың 2-тармағында, маслихаттар депутаттарын сайлауға қатысты 104-баптың 7-тармағында және 112-баптың 2-тармағында, сонымен қатар жергілікті мінсіз басқару органдарына мінсіздерді сайлауға қатысты 118-баптың 7-тармағында және 126-баптың 2-тармағында жазылған. **ЕҚЫҰ/ДИАҚБ** осы баптарға өзгерістерді енгізуді және шешімге қатысты шағымдануға болатын соттың деңгейін қарастыруды ұсынады.

#### **IV. ҚОРЫТЫНДЫ**

«Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» заңның өзгертілген жобасына қатысты қазіргі қорытындыны демократиялық сайлауды қамтамасыз ету және «Сайлау туралы» заң жобасын ЕҚЫҰ қағидаттарына және демократиялық сайлауды өткізудің басқа да халықаралық нормаларына сәйкестендіру үшін заңнамалық базаны жетілдіру жолында мемлекеттік органдардың алдына қойған мақсаттарына жетуіне қолдау қарастыру мақсатында ЕҚЫҰ/ДИАҚБ дайындаған.

**ЕҚЫҰ/ДИАҚБ** «Сайлау туралы» заң жобасының қазіргі мәтінінде жариялылық, анағұрлым плюралистік сайлау комиссияларын қалыптастыру және сайлау алдындағы мінсіздікті өткізуге теңдей қатынасты құру саласында бірқатар елеулі жақсартулар қамтылып отырған фактіні мойындайды. Сөйткенмен, Түсіндірме жазбасында айтылғандай ескертпелердің бәрі әлі ескерілмеген.

**ЕҚЫҰ/ДИАҚБ** мемлекеттік органдарға заңнамалық базаны жетілдіруге және ЕҚЫҰ қағидаттарына және демократиялық сайлауға қатысты басқа халықаралық нормаларға сәйкес демократиялық сайлауды өткізуді қамтамасыз етуге олардың ұмтылуына бұдан әрі де қолдауға даяр.